

ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

УДК 37.035-053.5/7:[364.2:159.942.5]:005.336.4(477)(045)

СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНЕ НАВЧАННЯ ЯК ЗАТРЕБУВАНА ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ М'ЯКИХ НАВИЧОК УЧНІВСТВА: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ДОСВІД УКРАЇНИ

Елькін Олександр Борисович, кандидат технічних наук, докторант, Інститут проблем виховання НАПН України, спеціальність 011 – освітні, педагогічні науки, голова Ради ГО «ЕдКемп Україна», член Консультативної ради з питань сприяння розвитку системи загальної середньої освіти при Президентові України

ORCID ID 0000-0002-7050-0428

E-mail: oelkin@edcamp.ua

У статті репрезентовано результати дослідження, проведеного з метою обґрунтування необхідності і доречності впровадження в систему української освіти соціально-емоційного навчання (СЕН) та його переосмисленої і розширеної версії – соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН) – як дієвих практик розвитку м'яких (соціально-емоційних) навичок учнівства в умовах нових викликів у вихованні дітей і реалізації компетентнісного підходу в освіті, а також висвітлення досвіду сприяння впровадженню СЕЕН в освіту силами громадського сектору України.

Проаналізовано виникнення концепту «м'які навички» в мейнстрімі реалізації ідей благополуччя і щасливого життя людини як прикінцевої мети освіти. Встановлено, що в контексті реалізації реформи НУШ ці практики розглядаються як інструмент розвитку м'яких навичок, а ключовими постатями для успішного їх впровадження є педагогічні працівники.

Схарактеризовано рівень сприйняття та готовності освітян до впровадження СЕН на матеріалі соціологічного дослідження «Соціально-емоційне навчання в Україні: щодення та перспективи», що було проведене серед 3 657 осіб (з них 3 237 педагогічних працівників/-иць і 420 керівників/-иць закладів освіти) у 2021 році за участі громадської організації «ЕдКемп Україна» (EdCamp Ukraine) й особисто автора статті. Доведено велику затребуваність соціально-емоційних навичок і відповідного навчання серед учительства.

Розкрито важливість обговорення СЕН-тематики як основи системної перебудови всього освітнього процесу, зокрема й підготовки та підвищення кваліфікації вчителівства в аспекті реалізації Концепції Нової української школи; визначено перспективність та додаткову цінність програми соціально-емоційного та етичного навчання в Україні.

Проаналізовано досвід діяльності EdCamp Ukraine щодо імплементації в Україні на всеукраїнському рівні СЕЕН; накреслено перспективи впровадженні СЕЕН в Україні під час повномасштабної військової агресії росії і післявоєнної відбудови України.

Ключові слова. Реформа Нова українська школа, м'які (соціально-емоційні) навички, учнівство і вчительство, соціально-емоційне навчання, соціально-емоційне та етичне навчання, громадська організація «ЕдКемп Україна».

SOCIO-EMOTIONAL LEARNING AS AN ESSENTIAL MECHANISM OF DEVELOPING SOFT SKILLS IN STUDENTS: MODERN CHALLENGES AND UKRAINIAN EXPERIENCE

Oleksandr Elkin, Ph.D. in Technical Sciences, Doctoral Candidate at the Institute of Education Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (specialty 011 – educational, pedagogical sciences), Head of the Board of Public Organization «EdCamp Ukraine», member of the Presidential Advisory Council on

Promoting the Development of the General Secondary Education System

ORCID ID 0000-0002-7050-0428

E-mail: oelkin@edcamp.ua

The paper presents the findings of a study conducted to authenticate the need and feasibility of introducing socio-emotional learning (SEL) and its revisited and enhanced version – Social, Emotional and Ethical Learning (SEE Learning) – into the Ukrainian education system as an effective method for developing soft (social and emotional) skills in students in times of new challenges for child education and whilst implementing a competency-based approach in education, as well as highlighting the experience of promoting such an approach by the civic sector of Ukraine. The paper considers the emergence of the «soft skills» concept in the mainstream of embodying the ideas of human well-being and happy life as the ultimate goal of education against the backdrop of the Fourth Industrial Revolution (4IR); next, it justifies the importance of SEL and SEE Learning as methods of soft skills development in students. In the context of the New Ukrainian School reform, these practices have been established to serve as a tool for developing soft skills, with educators as the key figures for its successful implementation.

The article analyzes the level of educators' awareness and their readiness to implement SEL based on the sociological study «Socio-Emotional Learning in Ukraine: Today Life and Prospects», which was conducted in 2021 with 3,657 respondents (including 3,237 teachers and 420 heads of educational institutions) with Public Organization «EdCamp Ukraine» and the paper author among the research team. The survey established a great demand for developing socio-emotional skills and relevant training among teachers.

The paper further reveals the importance of discussing SEL topics as a basis for the systemic restructuring of the entire educational process, including teacher training and professional development in terms of implementing the concept of the New Ukrainian School. It summarizes various programs that implement socio-emotional learning on the local level in Ukraine and demonstrates the prospects and added value of the SEE learning program in Ukraine.

Finally, the article analyzes the experience of implementing the SEE Learning program on a national scope by EdCamp Ukraine and outlines the prospects for actualizing SEE Learning in Ukraine during the full-scale russian military aggression of and the post-war reconstruction of Ukraine.

Keywords. *New Ukrainian School reform, soft (social and emotional) skills, students and teachers, socio-emotional learning, Social, Emotional and Ethical Learning, Public Organization «EdCamp Ukraine»*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Ще задовго до викликів, пов'язаних із війною в Україні та пандемією COVID-19, українське вчительство та батьківство почало усвідомлювати потребу розвитку соціально-емоційних навичок у дітей. Такі навички, що часто позначають як «м'які навички» (Soft Skills), є найбільш затребуваними універсальними навичками XXI століття або навичками майбутнього [1, с. 57].

Як зазначається в аналітичному огляді можливостей для реалізації соціально-емоційного навчання в межах реформи «Нова українська школа», великий обсяг академічних знань, який здебільшого до цього часу забезпечував результативність навчання, не гарантує успішної самореалізації особистості. Натомість, система цінностей, життєва стійкість, здатність володіти собою і брати на себе відповідальність, уміння спілкуватися і працювати в команді, вирішувати комплексні проблеми і не пасувати перед труднощами є основою для особистого розвитку і кар'єрного зростання [2, с. 4].

За даними досліджень, проведених у Гарвардському та Стенфордському університетах, лише 15 % кар'єрного успіху випускників забезпечується рівнем професійних навичок, тоді як інші 85 % – це соціально-емоційні навички [3].

Актуалізація поняття «м'які навички» в освітянській спільноті та академічному середовищі України пов'язана із процесом реформування системи освіти на відміну від інших країн, де цей концепт був інтегрований з освітянської практики і потреб ринку праці й надалі науково обґрунтований та покладений в основу освітніх політик. В Україні,

яка успадкувала пострадянський знаннєвий підхід в освіті, ідеї розвитку соціально-емоційних навичок не змогли «вирости» із нагальних потреб учнівства, учительства та інших освітніх стейкхолдерів, а потребували спочатку докорінного реформування системи загальної середньої освіти.

Соціальна потреба щодо розвитку в учнівства м'яких навичок відображена в затверджених на державному рівні та схвалених суспільством законах і змінах в освітньому законодавстві, серед яких: Закон «Про освіту» (2017), Закон України «Про загальну середню освіту» (2019), Державний стандарт початкової освіти (2018), Державний стандарт базової середньої освіти (2020), Професійні стандарти за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель із початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» (2020), «Професійний стандарт керівника (директора) закладу загальної середньої освіти» (2021) тощо.

У новому освітньому законодавстві визначено ключові засади ефективного впровадження в систему української освіти такого типу навчання, який забезпечує розвиток у дітей та молоді необхідних сьогодні соціально-емоційних навичок та етичних орієнтирів. Нові державні стандарти початкової і базової освіти передбачають у результатах навчання компетентності та відповідні навички, які суголосні викладеним у Європейській рамці ключових компетентностей «Особистісні, соціальні компетентності та навчання вчитися» і теоретичних засадах міжнародних вимірювань Організації економічного співробітництва та розвитку з теми соціально-емоційних навичок, і формуються, зокрема, за допомогою інструментів соціально-емоційного навчання (СЕН). Важливо зазначити, що реформа «Нова українська школа» (НУШ), закладена в основу Закону «Про освіту», підкреслює важливість переходу від «школи лише знань» до «школи компетентностей», де результатами навчання є наскрізні, у тому числі м'які навички, формування яких здійснюється за допомогою соціально-емоційного навчання [4, с. 19]. А новий професійний стандарт учителя і директора закладу загальної середньої освіти серед необхідних компетентностей визначає соціальну й емоційно-етичну.

Сьогодні в умовах нових викликів в освіті у період тривалої військової агресії рф проти України і післявоєнної відбудови, а також у зв'язку із суттєвими змінами очікувань від результатів загальної середньої освіти, зумовлених реалізацією підходів, що закладені реформою НУШ, гостро актуальним стає впровадження в систему освіти України СЕН, як і його «старшої» версії – соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН, SEE Learning), яку Д. Гоулмен, схарактеризував як СЕН 2.0, задаючи вектор цьому критично важливому в контексті розвитку м'яких навичок учнівства освітньому підходу [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. СЕЕН базується на філософії та методиці, яка протягом 20 років створювалася, апробувалася й вдосконалювалася міжнародною командою науковців і науковиць Університету Еморі. Підґрунтям її розробки стали праці з емоційного інтелекту Д. Гоулмана та найкращі світові освітні практики, а також ідеї Далай-лами XIV та інших знаних у світі мислителів щодо створення універсальної світської етики, ґрунтованої на порозумінні, співпереживанні та усвідомленні людської спільності, що може втілюватися через освіту.

У своїй праці, присвяченій значенню радості в житті людини, Далай-лама XIV наголошує, що освіта є єдиним способом пропагувати цінності та соціально-емоційні навички, насамперед такі, як радість і щастя, це має стати її кінцевою метою. «Освіта універсальна, – зазначає він, – Ми маємо навчити людей, особливо нашу молодь, джерела щастя й задоволення. Мусимо навчити їх того, що головне джерело щастя є в нас самих. Не в механізмі. Не в технології. Не в грошах. Не у владі» [6, с. 69]. Очевидно, що така освіта має живитися ідеями та практиками соціально-емоційного навчання, бо, за результатами досліджень [7, р. XXV-XXVI], саме СЕН містить практики, які ефективно забезпечують формування м'яких навичок учнівства, надаючи освітянам інструменти, необхідні для розвитку соціально-емоційного інтелекту.

На винятковому значенні ціннісної складової освіти наголошує й Р. Леярд, розкриваючи питання розвитку світської етики як однієї з ключових ідей перебудови суспільних поглядів на процес та результат підготовки людини до життя. У Всесвітньому звіті про щастя автор зазначає: «нам потрібна нова етика, яка включатиме найкращі цінності, що можна знайти в усіх релігіях, але які однаково переконливі для людей, які не сповідують жодної релігії» [8, с. 53]. Ідеї особливої етико-формувальної місії в галузі освіти закладені розробниками у СЕЕН, яке – порівняно із СЕН – збагачено зокрема такими додатковими складниками, як увага, співпереживання та етичне осмислення, системне мислення, стійкість, проактивний підхід. Тому, як зазначається на офіційному сайті Університету Еморі, СЕЕН дає можливість учнівству бути етично залученими у глобальну спільноту, а освітянам надає інструменти для підтримки благополуччя учнів і учениць [9].

Аналізуючи погляди Д. Гоулмана, підкреслимо важливий висновок дослідника, що академічні знання не готують дитину до негараздів чи нових можливостей, які виникають у нашому мінливому світі, а високий IQ не зможе гарантувати людині успіху, популярності й щасливої долі. Однак, як слушно зауважує вчений, сучасні освіта й культура зосереджені саме на формуванні академічних здібностей [10, с. 56]. Отже, саме життя зумовлює необхідність змін в освіті, що передбачають зміщення фокусу уваги з академічних знань на м'які навички, здатні забезпечити успішність, психологічний комфорт і загальний добробут людини в соціумі.

Із цього приводу в передмові до видання «Вибрані матеріали міжнародної програми з формування м'яких навичок СЕЕ навчання», що вийшло друком 2019 року спеціально для П'ятої національної (не)конференції для шкільних педагогів EdCamp Ukraine, Д. Гоулман зазначив: «Ми виступаємо за освітній процес, який би прищеплював уміння співпереживати, навчав гострої уваги й відкривав учнівству розуміння глобальних систем, що формують наше життя – від економіки до науки про Землю» [11, с. 7].

Принципи СЕЕН, описані зокрема у книжці Д. Гоулмана і П. Сенге «Потрійний фокус: Новий підхід до освіти», об'єднали сьогодні 250 000 педагогів з 6 континентів і 144 країн світу, які викладають програму 22 мовами для 6 мільйонів учениць і учеників [9]. Ефективність СЕН і СЕЕН як практики формування м'яких навичок в учнівства доведено на досвіді різних за рівнем соціально-економічного розвитку, релігійними, культурними та освітніми традиціями країн. Найбільш охоплені програмами СЕН дошкільна та середня шкільна ланки освіти. Наприклад, у США в усіх 50 штатах розроблені і діють стандарти розвитку соціально-емоційних навичок для дошкільників. Проводяться активні розвідки щодо ефективності й доцільності запровадження і підтримки програм СЕН у закладах вищої освіти [12, с. 197–212].

Для зацікавлених освітян, крім можливості отримати базові знання із СЕЕН на спеціальній міжнародній освітній платформі розробників цього напрямку в освіті – Університету Еморі [9], поширюються доступні та популярні серед вчительства сертифіковані програми підвищення рівня обізнаності з СЕН при закладах вищої освіти. Так, наприклад, онлайн-сертифікацію фахівця / фахівчині із соціального та емоційного навчання та шкільного клімату пропонує педагогічна школа Quinnipiac на сайті Launching the University of the Future (USA) [13].

Для оцінки ефективності СЕН і СЕЕН як практик розвитку м'яких навичок у системі освіти здійснюються ґрунтовні дослідження, як-от міжнародна розвідка, що завершилася у 2020 році – «Переосмислення навчання: огляд соціального та емоційного навчання для систем освіти», проведена під егідою UNESCO Інститутом освіти задля миру та стійкого розвитку імені Махатми Ганді (Індія) [7]. Саме СЕН, як показує аналіз практичного досвіду 24 країн світу, що формалізували впровадження у національних системах освіти, одночасно забезпечує покращення академічних досягнень учнівства й сприяє формуванню в них емоційної стійкості, емпатії, соціальної відповідальності. Дослідження демонструє не лише індивідуальний ефект від розвитку соціальних та емоційно-етичних

компетентностей, а й значну соціальну корисність програм СЕН, впровадження яких створює умови для більш ефективного підтримання суспільної злагоди, громадської безпеки, миру та стійкого розвитку.

Сьогодні до досліджень, що стосуються результативності використання СЕН і СЕЕН у формуванні м'яких навичок учнівства, доєдналася й вітчизняна наука. Цього року Україна зробила безпрецедентний крок у питанні формалізації результатів формування м'яких навичок учениць і учнів, оскільки, завдяки ініціативі ГО «ЕдКемп Україна», близько 450 закладів загальної середньої освіти з різних регіонів України стануть у 2023 році майданчиком глобального міжнародного інноваційного дослідження OECD [14] щодо вимірювання рівнів сформованості соціальних та емоційних навичок в учнівства. Апробований інструментарій та отримані дані, окрім свого міжнародного значення, становитимуть основу для об'єктивної оцінки ефективності впровадження СЕЕН в Україні.

Зважаючи на актуальність розвитку м'яких навичок в учнівства, вивчення перспектив розвитку СЕН і СЕЕН у контексті реформування вітчизняної освіти є однією з важливих дослідницьких проблем.

Метою статті є дослідження ступеня затребуваності СЕН та СЕЕН як дієвих практик розвитку м'яких навичок учнівства в умовах нових викликів у вихованні дітей і реалізації компетентнісного підходу в освіті України, а також узагальнення досвіду роботи громадської організації «ЕдКемп Україна» (EdCamp Ukraine) щодо впровадження СЕЕН у систему освіти й окреслення перспектив розвитку цього напрямку в Україні.

Завдання:

- розглянути виникнення концепту «м'які навички» в контексті четвертої промислової революції, теоретично обґрунтувати значення СЕН і СЕЕН як підходів до розвитку в учнівства м'яких навичок;

- схарактеризувати рівень готовності освітян до застосування в освітній діяльності СЕН, визначити освітянський запит на розвиток м'яких навичок та підвищення рівня соціальної й емоційно-етичної компетентностей;

- обґрунтувати важливість СЕН-тематики для системної перебудови всього освітнього процесу, серед іншого й підготовки та підвищення кваліфікації вчителів в аспекті реалізації реформи «Нова українська школи»;

- проаналізувати досвід діяльності громадської організації «ЕдКемп Україна» (EdCamp Ukraine) щодо імплементації в Україні на всеукраїнському рівні програм СЕЕН, накреслити перспективи їх впровадження в Україні під час війни і післявоєнної відбудови.

Для досягнення мети та реалізації завдань дослідження було використано теоретичні методи: аналіз і синтез теоретичних та науково-методичних джерел для осмислення основних підходів до розвитку м'яких навичок учнівства в закладах загальної середньої освіти, факторів та умов формування соціальної успішності випускниць і випускників, значення СЕН та його переосмисленої і розширеної версії СЕЕН як практики формування м'яких навичок учнівства. Застосовано також методи стратегічного аналізу для опрацювання міжнародного досвіду та практики реалізації СЕЕН в Україні у діяльності EdCamp Ukraine і подальшого планування перспектив розвитку СЕЕН в освіті.

Характеризуючи ставлення й обізнаність учительства щодо СЕН та визначаючи проблемні питання, спиралися на результати соціологічного дослідження «Соціально-емоційне навчання в Україні: щодення та перспективи» [2], яке було проведене у 2021 році за участі EdCamp Ukraine й автора статті особисто. У дослідженні взяло участь 3 657 осіб (з них 3 237 педагогічних працівників/-иць і 420 керівників/-иць закладів освіти), які представляли три групи: основну групу – педагогічні колективи 409 закладів освіти, які склали репрезентативну вибірку по всій підконтрольній території України; групу опитаних із 20 закладів освіти, розташованих на той час на лінії розмежування в прифронтовій зоні Донецької та Луганської областей; групу респонденток і респондентів

із 26 закладів освіти, що беруть участь в експерименті СЕЕН від EdCamp Ukraine.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Обґрунтовуючи необхідність впровадження в систему освіти України соціально-емоційного навчання як нового освітнього підходу й комплексу дієвих практик розвитку м'яких навичок учнівства, які дають змогу людині вписатися в суспільство і почувати себе там комфортно, зазначимо, що сьогодні надзвичайно важливо, щоб учнівство навчилося мобілізувати всі свої ресурси, не лише когнітивні, а й емоційні, щоб рухатися до свого благополуччя й щасливого життя, зокрема й до самореалізації на ринку праці, що стрімко адаптується. Наголосимо, що за даними Всесвітнього економічного форуму, до 2030 року у світі доведеться перекваліфікувати понад 1 мільярд людей, оскільки робочі місця трансформуються в результаті четвертої промислової революції, визначальною рисою якої є стрімка автоматизація виробництва, що поєднана з розвитком інформаційного суспільства й поступом виробничих технологій із відчутним зменшенням чи навіть вилученням людини з виробничого процесу. Як наслідок, 65 % робіт, які в майбутньому виконуватимуть нинішні учні й учениці початкової школи, ще не існують [5].

Відповідно, у системі освіти України зростає попит на м'які (соціально-емоційні) навички, що забезпечать у майбутньому здатність особистості адаптуватися до стрімких змін і перетворень мінливого життя, встановлювати необхідні для особистісного й професійного зростання контакти, вибудовувати різнопланові та різнорівневі соціальні зв'язки тощо. За даними досліджень, такі соціально-емоційні навички пов'язані з: когнітивною регуляцією (контроль уваги / інгібіторний контроль, робоча пам'ять / планування, когнітивна гнучкість тощо); емоційними процесами (знання / вираження емоцій, регулювання емоцій / поведінка, емпатія / сприйняття перспективи); соціальними / міжособистісними навичками (розуміння соціальних сигналів, вирішення конфліктів, просоціальна поведінка); додатковими навичками (критичне й системне мислення та іншими) [2, с. 108].

У контексті реалізації реформи НУШ СЕН розглядається як інструмент розвитку м'яких навичок [15].

Ключовими ж постатями для успішного впровадження СЕН виступають педагогічні працівники /-иці, що відображено як у затвердженому у 2020 р. Професійному стандарті вчителя, який передбачає підвищення соціальної та емоційно-етичної компетентностей педагогічних працівників (Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів, 2020 23 грудня), так і в ухваленому в 2021 році Професійному стандарті керівника (директора) закладу загальної середньої освіти [16; 17].

Дослідження «Соціально-емоційне навчання в Україні: щодення та перспективи» [2, с. 149–240] допомогло визначити ставлення, обізнаність та проблемні питання вчительства щодо СЕН і продемонструвало велику затребуваність соціально-емоційних навичок і відповідного навчання серед учительства.

Аналізуючи результати дослідження, серед важливих у контексті порушеної проблеми питань можемо виокремити те, що учительство усвідомлює нагальну потребу щодо розвитку соціально-емоційних навичок в учнівства, відзначаючи, водночас, власне прагнення до професійного зростання в цій царині.

За оцінками вчительок / учителів недостатньо розвиненими, хоча й наявними щонайменше в половини учнів та учениць ЗЗСО, м'якими навичками виявилися: здатність вирішувати складні багатокрокові завдання (20,5 %), розуміти взаємозалежну природу нашого світу (20,6 %), а також емоційна емпатія (22,5 %). За результатами опитування кращі оцінки щодо ступеня розвиненості соціально-емоційних навичок (насамперед таких, як здатність визначати емоції власні та інших людей, приймати себе, управляти власним навчанням) здобули учениці й учні освітніх закладів, що беруть участь в експерименті СЕЕН від EdCamp Ukraine.

Відповідно до отриманих даних, навіть половина опитаних педагогів не вважають, що їм повністю вдасться формувати в учнівства навички співпереживання (49,6 %), навички втілювати в життя ключові етичні цінності (повагу, справедливість, громадянську позицію, відповідальність за себе та інші) (40,6 %), навички приймати себе (37,8 %), хоча, порівняно з іншими навичками, формування цих ще більш-менш дається педагогам. Натомість, найгіршою є ситуація з формуванням навички використання техніки самоконтролю в складних ситуаціях (17,5 %), навички виконання складних багатокрокових завдань (17,4 %) і, особливо, навички самостійно контролювати свої імпульсивні, автоматичні реакції (14,8 %), які є надважливими в кризовому контексті України. Аналізуючи результати опитування, зазначимо, що вчительки і вчителі певною мірою відчувають нездатність до ефективного формування в учнівства потрібних навичок, причиною цього називаючи, зокрема, відсутність в Україні відповідного компоненту у вищій педагогічній освіті, брак програм підвищення кваліфікації з цього напрямку.

Учительки і вчителі вважають, що достатньо обізнані щодо СЕН, водночас, їхні оцінки рівня власної компетентності в цій темі є нижчими. Зауважимо, що найбільш обнадійливі результати показали ті респондентки і респонденти, які на момент опитування вже мали 1,5-річний досвід впровадження програми СЕЕН у межах пілотного проекту, започаткованого за ініціативою Edcamp Ukraine. Особливо різниця в оцінках помітна серед керівників/-иць закладів освіти, де 32,0 % очільниць/-ків закладів, що беруть участь в експерименті, вважають себе однозначно компетентними у питаннях СЕН (рис. 1), і цей показник є приблизно у 3,5 раза більшим, аніж серед колег з основної групи закладів освіти (9,7 %).

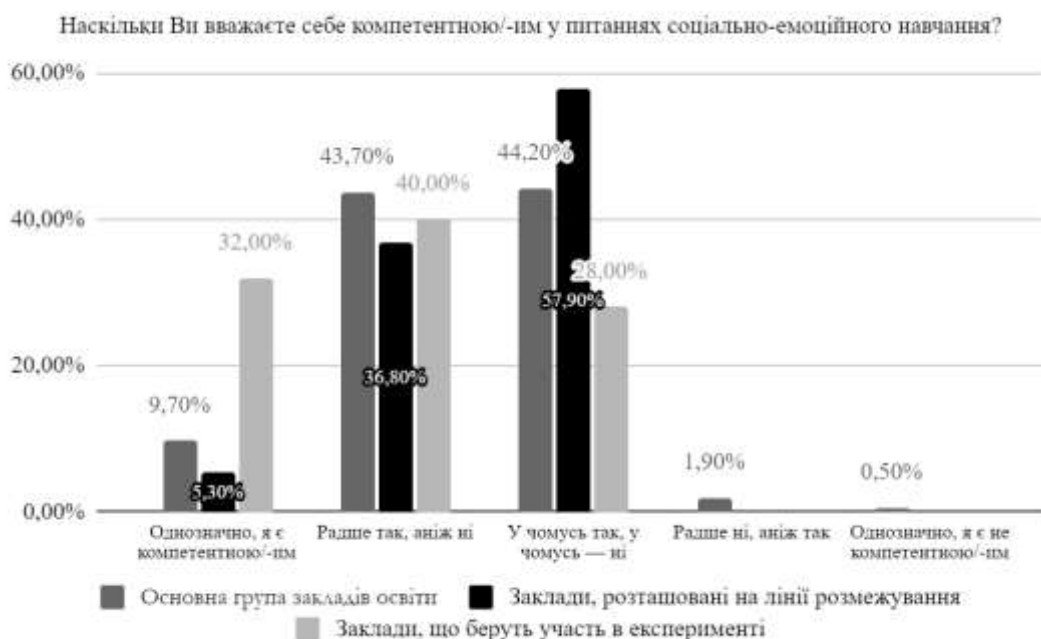

Рис. 1. Результати оцінки керівниками/-ицями власної компетентності у питаннях соціально-емоційного навчання відповідно до типів закладів

63,1 % учительок / учителів переконані в тому, що у сучасних умовах в учениць і учнів важливо формувати соціально-емоційні навички, ще 27,0 % – вважають, що формування таких навичок радше важливе й затребуване. Особливо актуальність цього питання розуміє вчительство закладів, де СЕН уже впроваджується: 76,6 % відзначають формування соціально-емоційних навичок дуже важливим, 15,2 % – радше важливим й

затребуваним, ніж ні (рис. 2).

З огляду на повномасштабне вторгнення в Україну, варто звернути особливу увагу на те, що доволі значна кількість (25,4 %) опитаних педагогічних працівників/-иць із закладів освіти, які були розташовані навесні 2021 року на лінії розмежування та вже мали досвід роботи з учнівством в умовах «проживання війни», зазначили, що для подолання наслідків травматичного впливу СЕН є особливо необхідним.

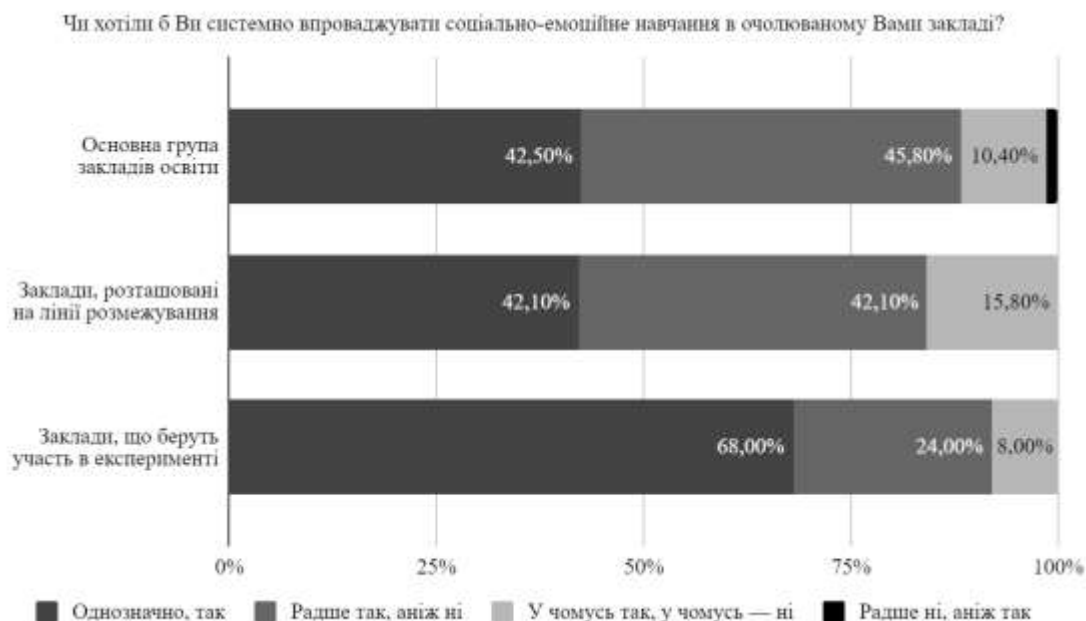

Рис. 2. Результати оцінки вчительками і вчителями важливості й затребуваності формування в учнівства соціально-емоційних навичок відповідно до типів закладів

Учителі і вчительки відчувають нагальну потребу в оволодінні підходами щодо формування м'яких навичок, переважна більшість опитаних (91,5 %) виявляють той чи інший ступінь готовності до розвитку компетентностей у царині впровадження СЕН, а також до опанування відповідних методик. Характеризуючи потреби вчительок / учителів щодо підвищення рівня готовності до впровадження СЕН, зазначимо, що найбільше вони потребують інтегративного онлайн-ресурсу, на якому можна було б ознайомитися з необхідними вчителю інформаційно-методичними матеріалами (66,7 %), матеріалами щодо роботи з батьківством (43,2 %), методичним забезпеченням навчальної програми СЕН (29,9 %). Але потреби вчительства фактично не задовольняються, оскільки в Україні недостатній доступ до відповідних програм підвищення кваліфікації, які б забезпечували набуття таких компетентностей. Так, більш як половина (55,0 %) опитаних зазначають, що впродовж останніх 12 місяців не брали участі в жодній програмі підвищення кваліфікації, яка мала бодай якісь складники СЕН.

Аналізуючи ситуацію, яка склалася в Україні, зазначимо, що вже кілька років тому стало зрозумілим, що потрібна системна перебудова всього освітнього процесу, зокрема й підготовки та підвищення кваліфікації вчительства. Причому, як наголошується в концептуальних засадах Нової української школи, невід'ємною складовою сучасної освіти має стати виховний процес, що орієнтуватиметься на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність), не лише на виховання відповідальності за себе, а й за розвиток і добробут країни та всього людства [4, с. 19]. Інструментом такої

перебудови стало соціально-емоційне навчання, що спирається на результати наукових досліджень й є невід'ємною частиною глобальної освіти. Саме СЕЕН здатне забезпечити ефективну допомогу учнівству в досягненні успіху в школі, кар'єрі, житті [18].

Соціально-емоційне навчання реалізується і в Україні у вигляді різноманітних локальних програм, зокрема: Lions Quest; Школа «Інженери Порозуміння» (проект «Діалог задля вирішення конфліктів»); Ненасильницьке спілкування; Соціальні та емоційні компетентності XXI століття; Майндфулнес для вчителів та школи; Програма «Лідер у мені» (Franklin Covey Education); Освітня програма підвищення кваліфікації педагогів закладів загальної середньої та фахової передвищої освіти «Технологія розвитку критичного мислення учнів гімназій, ліцеїв та студентів коледжів»; методика «Філософія для дітей» (Метью Ліпман) тощо.

Враховуючи оцінки автора книжки «Емоційний інтелект», співзасновника CASEL Д. Гоулмена та досвід роботи ГО «ЕдКемп Україна» із впровадження СЕЕН в Україні, упевнено припускаємо, що найбільш потужним у контексті реформування вітчизняної освіти є соціально-емоційне та етичне навчання. СЕЕН спирається на новаторські рішення розробників СЕЕН і додає до них нові складові – відточування уваги, співпереживання та етична чутливість, стійкісно- та травмоорієнтовані практики, усвідомлення взаємозалежності та системне мислення, недискримінація й справедливість, – а тому розглядається освітянською спільнотою не лише як програма навчання, а як цілісний освітній підхід.

Аналізуючи в контексті забезпечення м'яких навичок і емоційно-етичної компетентності вчителів Нової української школи процес імплементації СЕЕН в освіту України, зазначимо, що сьогодні важливу роль у цьому процесі відіграє саме громадський сектор. З огляду на це, значний інтерес становить вивчення відповідного досвіду громадських організацій, насамперед (зважаючи на близькість автора до предмету дослідження) діяльності ГО «ЕдКемп Україна». Організація, заснована у 2015 році в Україні за принципами всесвітнього руху EdCamp [18], об'єднала навколо себе спільноту відповідального вчителівства – 40 000 освітян України, – яка готова до змін в освітній політиці. Активність EdCamp Ukraine реалізується у трьох напрямках: забезпечення підвищення педагогічної кваліфікації вчителівства, сприяння реформуванню освіти, впровадження міжнародних ініціатив і кращого світового досвіду у сфері освіти через створення ефективних методик, програм, підходів у сфері освіти.

Як наголошувалося вище, впровадження СЕЕН в Україні відбувається у русі найбільшої за останні десятиліття державної освітньої реформи «Нова українська школа» і розпочалося восени 2019 року, коли стартував офіційний експеримент всеукраїнського рівня з СЕЕН, затверджений Міністерством освіти і науки України терміном на 5 років, за участі 26 шкіл із 23 регіонів України [19]. Станом на липень 2022 року до експерименту із СЕЕН долучилося 298 вчителів/-ок, які працюють з понад 5 000 учнів і учениць на рівні початкової та базової школи, інтегруючи практики СЕЕН в уроки з різних предметів, зокрема, в інклюзивних класах, проводячи факультативні заняття із СЕЕН, реалізуючи СЕЕН на класних годинах і під час роботи гуртків. Водночас, у зв'язку із запровадженням онлайн-навчання SEE Learning для усіх зацікавлених освітян за часи пандемії COVID-19 та війни, окрім зазначених вище учасниць і учасників експерименту до професійної спільноти СЕЕН долучилися 913 вчительок і вчителів із 472 шкіл.

Варто зазначити, що завдяки зусиллям EdCamp Ukraine вдалося надати вчителівству необхідний для організації занять з учнівством, роботи з батьківською спільнотою і власного професійного зростання матеріал, що створило ситуацію ґрунтовної методичної забезпеченості занять із СЕЕН. Так, було перекладено й адаптовано, надруковано й розповсюджено навчально-методичне забезпечення від розробників програми СЕЕН, включно зі вступним онлайн-курсом, письмовими та аудіопрактиками. Для потреб вчителівства впродовж 2021–2022 років створено навчальні програми СЕЕН для 1–2, 3–4, 5–6, 7–9 класів, які МОН рекомендувало для використання в

освітньому процесі.

Крім того, командою EdCamp Ukraine, під керівництвом автора статті, розроблено серію посібників для освітян «Я (практикую) СЕЕН», що розкриває такі складні й чутливі питання, як: оцінювання досягнень учнів / учениць класу, робота в темі СЕЕН із батьківством, створення потужної СЕЕН-спільноти, а також підготовлене окреме видання для батьків щодо використання практик СЕЕН удома.

З метою інформаційно-методичної підтримки учительства організовано щомісячні дорадчі зустрічі, на яких розглядаються питання викладання СЕЕН, обговорюються «складні кейси», зокрема й ті, що виникають під час занять; регулярно здійснюються супервізії, на яких, зокрема, обговорюються відеозаписи уроків СЕЕН, результати самоаналізу уроків, можливості методичного поступу педагогів на ґрунті СЕЕН.

Відбувається широка просвітницька робота з освітянами та популяризація здобутків, отриманих під час експерименту із СЕЕН. Здобутий учительками і вчителями досвід висвітлюється на офіційній вебсторінці СЕЕН в Україні, що працює подібно до єдиного інформаційного хабу [20], поширюється на доступному і привабливому для вчительства освітньому порталі «Нова українська школа», створеному за сприяння Міністерства освіти й науки України, де у форматі тематичного блогу здійснюються публікації наукових консультантів /-ок експерименту, обмін практичним досвідом щодо викладання СЕЕН тощо [21].

Не можна не відзначити той факт, що актуалізації тематики СЕЕН серед освітянської спільноти значно сприяє проведення (не)конференцій, які організовує EdCamp Ukraine. Лише впродовж 2021 року СЕЕН-компонент, зокрема тема радості в житті й освіті, став центральним, що висвітлювався, обговорювався й практикувався в межах National EdCamp Joy «High Five, Education!». Того ж року на 15 регіональних (не)конференціях була проведена особлива сесія «Виміри стійкості: особистісний, шкільний, системний», присвячена розвитку фізичної, емоційної, соціальної й професійної стійкості педагогів. Відзначимо проведену у м. Мелітополь Запорізької області спеціальну (не)конференцію «СЕЕН у дії – твоє емоційне перезавантаження», яка стала поштовхом до безпрецедентного рішення місцевої влади – впровадити в усіх 25 школах міста СЕЕН, що поки не було реалізовано через об'єктивні причини, але ймовірно буде здійснене після звільнення міста від російської окупації.

Для подальшого розвитку і поширення СЕЕН в Україні, створення умов для мережування програми і впровадження СЕЕН у кожній українській школі у 2022 році здійснено підготовку тренерської когорти СЕЕН за менторством фахового кола Університету Еморі (Атланта, США) та першої української фасилітаторської команди, серед яких і автор статті, що успішно пройшла відповідне навчання в Університеті Еморі.

Агресія рф в Україні внесла корективи у процес впровадження СЕЕН. Здавалося б, ця тема тепер мала б поступитися більш нагальним потребам щодо відтворення і підтримання безпечного освітнього простору, адже за даними МОН від 26.12.2022, в Україні повністю зруйновано 406 закладів освіти, частково пошкоджені 2 619 закладів [22]; у регіонах, де не ведуться активні бойові дії, простір закладів освіти також пристосовується до вимог воєнного стану, адже вся територія України зазнає ракетних обстрілів, а в приміщеннях деяких закладів освіти мешкають внутрішньо переміщені особи. Водночас наголосимо, що сьогодні продовжують роботу 22 із 26 шкіл експерименту СЕЕН, вимушено припинили діяльність лише 4 школи, розташовані на тимчасово окупованих територіях або в зоні інтенсивних бойових дій. В одній із шкіл прифронтового м. Миколаїв на вимогу батьківства уроки російської мови були наскрізно замінені на уроки СЕЕН, через що значно збільшилася кількість класів із викладанням СЕЕН.

Війна унаочнила всі моменти, пов'язані з результативністю СЕЕН у закладах загальної середньої освіти, залучених до експерименту. Соціально-емоційні навички, отримані дітьми і дорослими під час опанування основних практик СЕЕН, стали

корисними у подоланні стресових ситуацій, відновленні й підтриманні можливостей навчати і навчатися, забезпеченні стійкості у непередбачуваних ситуаціях.

У зв'язку із зростанням потреби освітян в глибокому опануванні теми СЕЕН та відповідних практиках EdCamp Ukraine присвятила низку антикризових ініціатив цій тематиці. Було підготовлено й опубліковано роз'яснювальні матеріали на «чутливі» теми: адаптація на новому місці в разі переміщення, продуктивна реакція на стрес, спілкування з дітьми про війну тощо. У прямому етері на платформі «Ютуб» відбувся цикл пізнавально-розвивальних занять на базі уроків СЕЕН для учнівства 1–2, 3–4 і 5–6 класів. Для освітян, майбутніх працівників освіти, батьків та всіх охочих ледь не з перших днів війни почав працювати підтримувальний проєкт «Щоденний простір стійкості». Концепція проєкту базувалася на досвіді реалізації моделі стійкості спільнот, яка була науково обґрунтована і розроблена фаховим колом Trauma Resource Institute (USA) і є одним з базових складників програми СЕЕН. Також реалізовано проєкт EdCamp Ukraine «Толоки стійкості», що фактично виступив продовженням ініціативи з психологічної підтримки освітян «Щоденний простір стійкості» й забезпечив розширення спектру науково-обґрунтованих і доступних вчителю інструментів підтримки себе й учнівства, розвитку м'яких навичок в учениць та учнів, популяризаторської роботи з батьками.

Діяльність EdCamp Ukraine робить значущий внесок у розвиток соціально-емоційного та етичного навчання в Україні. Серед багатьох запланованих на найближче майбутнє ініціатив – розроблення й поширення інструментів мережування СЕЕН в усіх закладах загальної середньої освіти України. Серед таких інструментів: адаптована під потреби українського учнівства у воєнні та повоєнні часи версія «The SEE Learning Playbook»; своєрідний «конструктор» для інтеграції компонентів СЕЕН у різні навчальні дисципліни; презентаційний пакет (короткий посібник «Як впровадити СЕЕН у школі», презентаційний буклет, ресурсна СЕЕН-іграшка, оформлення для куточка умиротворення тощо); опис різних моделей імплементації СЕЕН в освітній процес – від 5-хвилинного вступу на початку уроку з будь-якого предмету до спеціального уроку СЕЕН, включно з комплексним підходом до переосмислення освітнього середовища.

Серед планів із впровадження СЕЕН в Україні особливе місце посідає масштабний проєкт зі створення в українських школах і центрах професійного розвитку фізичних просторів – хабів стійкості, що будуть сфокусовані на розвиткові м'яких навичок, підприємницької компетентності та доброчесності. Планується також проведення національної конференції з міжнародною участю «Як принести SEE Learning у ваш клас» з хвилиною офлайн-практикумів у всіх регіонах України та інші заходи.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Загалом, в результаті проведеного нами дослідження встановлено, що СЕН та СЕЕН, його переосмислена і розширена версія, є дієвими практиками розвитку м'яких навичок учнівства як основи системної перебудови всього освітнього процесу, зокрема й підготовки та підвищення кваліфікації вчительства в аспекті реалізації реформи «Нова українська школа». Соціально-емоційне навчання реалізується в Україні у вигляді різноманітних локальних програм, серед яких СЕЕН має найбільший потенціал для глобального впровадження в Україні під час війни і післявоєнної відбудови. Широке впровадження програм СЕЕН у систему української освіти забезпечить наростальний у світі, в контексті четвертої промислової революції, попит на м'які (соціально-емоційні) навички випускників і випускниць закладів освіти, що дасть змогу особистості бути стійкою у стрімких перетвореннях сучасного життя, встановлювати і підтримувати особистісні і професійні контакти, зростати, вибудовувати соціальні зв'язки тощо.

Ключовими постатями для успішного впровадження СЕН виступають педагогічні працівники /-иці, а важливою вимогою до їхньої професійної готовності стає підвищення соціальної та емоційно-етичної компетентностей, що забезпечить можливість ефективно розвивати в учнівства м'які навички у процесі отримання освіти.

Характеризуючи практичний рівень сприйняття та готовності освітян до СЕН, відзначимо велику затребуваність соціально-емоційних навичок і відповідного навчання серед учительства, високий рівень усвідомленості вчительством важливості розвитку соціально-емоційних навичок учениць і учнів та власної потреби у відповідних методиках і навчальних матеріалах щодо соціально-емоційного навчання. Програми СЕН реалізуються нині в Україні завдяки активній діяльності громадського сектору і міжнародних організацій. Власне, СЕЕН на всеукраїнському рівні впроваджується в Україні за науково-методичної підтримки громадської організації «ЕдКемп Україна».

Завдяки зусиллям EdCamp Ukraine підготовлено та поширено серед учительства матеріали, необхідні для організації шкільних занять, роботи з батьківською спільнотою і власного професійного зростання; для інформаційно-методичної підтримки організовано дорадчі зустрічі та супервізії, ведеться робота з учительством і батьківською спільнотою в інформаційному просторі.

Підкреслимо, що EdCamp Ukraine створила зручний онлайн-ресурс для задоволення об'єктивних потреб учительства в єдиній інформаційній базі, що містить роз'яснювальні матеріали щодо СЕН і СЕЕН, поради для роботи з батьківством, методичне забезпечення навчальних програм.

Війна, спричинена російською агресією, ще більше актуалізувала важливість формування й розвитку соціально-емоційних та етичних навичок у молодого покоління. Підходи й технології СЕН, зокрема програма СЕЕН, мають стати не ексклюзивною можливістю в деяких школах, а повноцінним складником обов'язкової освітньої програми. Це потребує комплексного підходу, що має бути включений до Стратегії розвитку освіти в Україні у післявоєнний період і передбачає роботу за такими перспективними напрямками:

- інтеграція результатів СЕН і СЕЕН в державні освітні стандарти, які будуть переглядатися або створюватися, зокрема, дошкільної освіти, профільної середньої освіти, професійної (професійно-технічної) як обов'язкового складника освітнього процесу;
- проведення досліджень щодо впливу СЕН і СЕЕН на розвиток дітей, результати їх навчання, на культуру спілкування, вчительську і батьківську спільноти, середовище закладу освіти у цілому;
- збагачення процесів підготовки педагогів у закладах вищої освіти, а також професійного розвитку вчительства освітніми компонентами, питаннями, темами, матеріалами, практиками СЕН і СЕЕН й урахування такої підготовки і розвитку під час атестації та сертифікації вчительства;
- підтримка фасилітаторської команди СЕЕН й розширення педагогічної спільноти, яка активно впроваджує і розвиває СЕН;
- підготовка доступних для всіх освітян цифрових навчально-дидактичних матеріалів із СЕН і СЕЕН для різних вікових категорій учнівства;
- розробка стратегій реалізації СЕН і СЕЕН та допомога у впровадженні їх на рівні закладу освіти (навчання колективу позитивних взаємин, психологічна допомога та супровід, створення безпечного середовища в закладі, роз'яснення й забезпечення зворотного зв'язку з батьківством тощо);
- поширення у суспільстві, зокрема серед батьківства, ідей СЕН і СЕЕН для успішного розвитку м'яких навичок особистості, сприяння її самореалізації, емпатійного спілкування в родині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Scheerens J., Van der Werf G., De Boer H. Measurement of Soft Skills in Education. *Soft Skills in Education. Putting the evidence in perspective* 2020. Section 6. P.141–189. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-54787-5_6 (дата звернення: 5.03.2023).
2. Аналітичний огляд : Можливості для реалізації соціально-емоційного навчання в рамках реформи «Нова українська школа» (Feasibility Study on Opportunities for SEL within New Ukrainian School Reform) / Т. Дрожжина та ін. ; за заг. ред. Л. Гриневич. Київ : Шкільний світ, 2021. 312 с.
3. Гриневич Л. Проект Закону України «Про освіту». 2017. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reforms/proekt-zu-pro-osvitu-1.pdf> (дата звернення: 5.03.2023).
4. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / ред. М. Грищенко. 2016. 40 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення : 5.03.2023).
5. Глобальні навички майбутнього. Людський капітал 2030. URL: <https://hrliga.com/docs/ljudskuj-kapital-2030.pdf> (дата звернення: 02.03.2023).
6. Далай-лама, Туту Д., Абрамс Д. Книга радості: вічне щастя в мінливому світі. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 400 с.
7. Rethinking learning: a review of social and emotional learning for education systems / Mahatma Gandhi Institute of Education for Peace and Sustainable Development ; Ed. : Nandini Chatterjee Singh, Anantha Duraiappah. New Delhi, India, 2020. 292 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373890/PDF/373890eng.pdf.multi> (дата звернення: 5.03.2023).
8. World Happiness Report 2016 / Ed. : J. Helliwell, R. Layard, J. Sachs. New York: Sustainable Development Solutions Network., 2016. Vol. I. 70 p. URL: https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2016/HR-V1_web.pdf (дата звернення: 5.03.2023).
9. SEE LEARNING : website. URL : <http://seelearning.emory.edu/uk> (дата звернення : 5.03.2023).
10. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York : Random House Publishing Group, 2006. 352 p.
11. Вибрані матеріали міжнародної програми з формування м'яких навичок СЕЕ-навчання / за заг. ред. О. Елькіна та ін. Харків: Дім реклами, 2019. 60 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2019/07/07/CEE-PRINT.pdf> (дата звернення: 5.03.2023).
12. Handbook of social and emotional learning: research and practice / Ed : A. J. Durlak et al. New York: The Guilford Press, 2017. 634 p.
13. Certificate in Social and Emotional Learning and School Climate. Foster safer, more supportive school environments. *Quinnipiac University* : website. URL: https://www.qu.edu/information-request/request-info-for-the-certificate-in-social-and-emotional-learning-and-school-climate/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=SEL%20certificate&utm_content=s-el-phrase&gclid=Cj0KCQiA5NSdBhDfARIsALzs2EBncj-KPDvF6CwIsgoOyRTiYu6iktr08Af1f42K3JHUsDa38rAB9ngaAlMIEALw_wcB (дата звернення: 5.03.2023).
14. Beyond Academic Learning: First Results from the Survey of Social and Emotional Skills. 2021. *OECDilibrary* : website. URL: <https://doi.org/10.1787/92a11084-en> (дата звернення: 5.03.2023).
15. Як упроваджувати соціально-емоційне навчання в школах. Аналітичний огляд. 2021. *Нова українська школа* : сайт. URL: <https://nus.org.ua/articles/yak-uprovadzhuvaty-sotsialno-emotsijne-navchannya-v-shkolah-analitychnyj-oglyad/> (дата звернення: 5.03.2023).
16. Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» : Наказ М-ва економічного розвитку і торгівлі України від 23 грудня 2020 № 2736-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v2736915-20> (дата звернення: 5.03.2023).
17. Про затвердження професійного стандарту «Керівник (директор) закладу загальної середньої освіти» : Наказ М-ва економіки України від 17 вересня 2021 № 368-21. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2021/09/22/Nakaz-568-zatverdzh-standartu.keriv.22.09.pdf> (дата звернення: 5.03.2023).

18. EdCamp Ukraine: website. URL: <https://www.edcamp.ua/en/main-page/> (дата звернення: 5.03.2023).
19. Про проведення експерименту всеукраїнського рівня за темою «Організаційно-педагогічні умови формування в учнів м'яких навичок шляхом соціально-емоційного та етичного навчання» на базі закладів загальної середньої освіти України на листопад 2019 – грудень 2024 років : Наказ М-ва освіти і науки України від 18 листопада 2019 № 1431. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2019/11/19/1431-vid-18112019.pdf> (дата звернення : 5.03.2023).
20. Соціально-емоційне та етичне навчання. *EdCamp Ukraine* : сайт. URL: <https://www.edcamp.ua/seelukraine/> (дата звернення: 5.03.2023).
21. #CEEH. *Нова українська школа* : сайт. <http://bit.ly/blogseelukraine> (дата звернення : 5.03.2023).
22. Укрінформ: Мультимедійна платформа іномовлення України : сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення: 5.03.2023).

REFERENCES

1. Scheerens, J., Van der Werf, G., De Boer, H. (2020). Measurement of Soft Skills in Education. *Soft Skills in Education. Putting the evidence in perspective*, 141–189. Retrieved from: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-54787-5_6.
2. Analitичnyi ohliad : Mozhlyvosti dlia realizatsii sotsialno-emotsiinoho navchannia v ramkakh reformy «Nova ukrainska shkola». (2021). T. Drozhzhyna et al. L. Hrynevych (Ed.). Kyiv : Shkilnyi svit [in Ukrainian].
3. Hrynevych, L. (2017). Proiekt Zakonu Ukrainy «Pro osvitu». Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/reforms/proekt-zu-pro-osvitu-1.pdf> [in Ukrainian].
4. Nova ukrainska shkola : kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly. (2016). M. Hryshchenka, (Ed.). URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].
5. Hlobalni navychky maibutnoho. Liudskiy kapital 2030. Retrieved from: <https://hrliga.com/docs/liudskiy-kapital-2030.pdf> [in Ukrainian].
6. Dalai-lama, Tutu, D., Abrams, D. (2017). Knyha radosti: vichne shchastia v minlyvomu sviti. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
7. Rethinking learning: a review of social and emotional learning for education systems. (2020). Nandini Chatterjee Singh, Anantha Duraiappah (Ed.). Retrieved from : <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373890/PDF/373890eng.pdf.multi>.
8. World Happiness Report 2016 (2016). J. Helliwell, R. Layard, J. Sachs (Ed.). New York: Sustainable Development Solutions Network., I. Retrieved from: https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2016/HR-V1_web.pdf.
9. SEE LEARNING : website. URL : <http://seelearning.emory.edu/uk>.
10. Goleman, D. (2006). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York : Random House Publishing Group.
11. Vybrani materialy mizhnarodnoi prohramy z formuvannia m'iakykh navychok SEE navchannia. (2019). O. Elkina (Ed.) et al. Kharkiv: Dim reklamy. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2019/07/07/CEE-PRINT.pdf> [in Ukrainian].
12. Handbook of social and emotional learning: research and practice. (2017). A. J. Durlak (Ed.) et al. New York: The Guilford Press.
13. Certificate in Social and Emotional Learning and School Climate. Foster safer, more supportive school environments. *Quinnipiac University*. Retrieved from: https://www.qu.edu/information-request/request-info-for-the-certificate-in-social-and-emotional-learning-and-school-climate/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=SEL%20certificate&utm_content=sel-phrase&gclid=Cj0KCQiA5NSdBhDfARIsALzs2EBncj-KPDvF6CwlSgoOyRTiYu6iktr08Af1f42K3JHUsDa38rAB9ngaAlMIEALw_wcB
14. Beyond Academic Learning: First Results from the Survey of Social and Emotional Skills. (2021). *OECDilibrary*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1787/92a11084-en>.

15. Yak uprovadzhuvaty sotsialno-emotsiine navchannia v shkolakh. Analitychnyi ohliad. (2021). *Nova ukrainska shkola – New Ukrainian school*. Retrieved from: <https://nus.org.ua/articles/yak-uprovadzhuvaty-sotsialno-emotsijne-navchannya-v-shkolah-analitchnyj-oglyad/> [in Ukrainian].
16. Pro zatverdzhennia profesiinoho standartu za profesiinomy «Vchytel pochatkovykh klasiv zakladu zahalnoi serednoi osvity», «Vchytel zakladu zahalnoi serednoi osvity», «Vchytel z pochatkovoï osvity (z diplomom molodshoho spetsialista)»: Nakaz M-va ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy vid 23 hrudnia 2020 № 2736-20. (2020). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v2736915-20> [in Ukrainian].
17. Pro zatverdzhennia profesiinoho standartu «Kerivnyk (dyrektor) zakladu zahalnoi serednoi osvity»: Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 17 veresnia 2021 № 368–21. (2021). Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2021/09/22/Nakaz-568-zatverdzh.standartu.keriv.22.09.pdf> [in Ukrainian].
18. EdCamp Ukraine: website. URL : <https://www.edcamp.ua/en/main-page/> [in Ukrainian].
19. Pro provedennia eksperymentu vseukrainskoho rivnia za temoiu «Orhanizatsiino-pedahohichni umovy formuvannia v uchniv miakykh navychok shliakhom sotsialno-emotsiinoho ta etychnoho navchannia» na bazi zakladiv zahalnoi serednoi osvity Ukrainy na lystopad 2019 – hruden 2024 rokiv : Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 18 lystopada 2019 № 1431. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D%B8%D0%BD%D0%B8/2019/11/19/1431-vid-18112019.pdf> [in Ukrainian].
20. Sotsialno-emotsiine ta etychne navchannia. Retrieved from: <https://www.edcamp.ua/seelukraine/> [in Ukrainian].
21. #CEEH. *New Ukrainian school – New Ukrainian school*. Retrieved from: <http://bit.ly/blogseelukraine> [in Ukrainian].
22. Ukrinform: Multimedia platform for foreign broadcasting of Ukraine. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/> [in Ukrainian].